
RAZGOVOR

MAJKL MAKOBI O FROMU

OBRAD SAVIĆ — *Uprkos vašim bliskim vezama sa brojnim jugoslovenskim filozofima i činjenici da ste u više navrata boravili u našoj zemlji, gde ste javno istupali i izlagali, još uvek je delimično ostala nepoznata vaša naučna karijera i teorijska reputacija. Da li se slažete da ovaj razgovor započnemo naznakama o vašoj intelektualnoj biografiji?*

MAJKL MAKOBI* — Svakako. Od početka, rekao bih, moja se intelektualna krivulja karakteriše jednom potpuno nekonvencionalnom formulom obrazovanja. Prvo sam na Harvardskom univerzitetu studirao, a kasnije i doktorirao jednu, u ono vreme pomounu nauku, »social relations« koja je predstavljala čudnu kombinaciju interdisciplinarnog pristupa (sociološkog, psihološkog, antropološkog i sl.) samom društvu. Potom sam prešao na Oksfordski univerzitet gde sam pod rukovodstvom slavnog Hempšera studirao analitičku filozofiju. Nemirnog i radoznalog duha ponovo sam se vratio u Ameriku, gde sam na Čikaškom univerzitetu pod nadzorom D. Rismana, počeo temeljno istraživanje metodoloških i epistemoloških načela Marksove, Veberove i Frojdove teorije. Iako je ovo istraživanje, bar u početku bilo zamišljeno da se realizuje iz sociološke perspektive, vremenom sam se sve više pomerao ka psihološkoj prizmi analize. Da budem precizniji, postepeno me je sve više privlačila psihologija, a posebno psihoanaliza, za koju sam se sudbonosno vezao sve do današnjih dana. Ova intelektualna radoznalost prema psihoanalizi, toj »mučnoj

* Michael Maccoby predaje filozofiju na Čikaškom univerzitetu, a psihoanalizu na Kuernavaka univerzitetu. Pored brojnih tekstova objavljenih u časopisima i filozofskim, sociološkim i psihoanalitičkim publikacijama napisao je i sledeće knjige: *Social Character in a Mexician Village*, Prentice Hall, New York, 1970 — zajedno s Erihom Fromom — *The Social Character, Work and Technology*, 1974; *The Gamesman: The New Corporate Leaders*, 1976; *The Leader: A New Face for American Management*, 1981.

Razgovor s M. Makobijem vodio je Obrad Savić.

---

nauci« kako je uobičavao da je naziva A. Mičerlih (Mitscherlih), utrla je put dubokoj i dugotrajnoj vezi sa Erihom Fromom. Kao što znate, From je 1950. napustio Ameriku, i potom se definitivno nastanio u Meksiku, gde je osnovao Meksički institut za psihoanalizu. Tu su se uglavnom istraživali praktični aspekti psihoanalitičke doktrine. Istovremeno, From je na univerzitetu Kuernavaka držao teorijske kurseve o socijalnim implikacijama Frojdovog učenja. Stupio sam u kontakt s Fromom, koji se složio da me podvrgne analitičkom tretmanu, koji mi je bio neophodan kao trening, priprema za vlastitu terapeutsku praksu kojoj sam nameravao da se u potpunosti posvetim. Dakle, posle 1960. nastanio sam se u Meksiku, gde sam pod rukovodstvom Eriha Froma teorijski i praktično »ovladao« psihoanalizom, tako da je vremenom naš odnos, bar u sferi nauke, postao recipročan. Od mentora i učitelja, postali smo saradnici i prijatelji, i na obostrano zadovoljstvo, posle osmogodišnjeg rada objavili smo knjigu, *Social Character in a Mexican Village*, (1970).

OBRAD SAVIĆ — Dozvolite da se zadržimo na ideji »društvenog karaktera« koja ne predstavlja samo glavni predmet već pomenute knjige, već je i najdublje jezgro i centralno mesto Fromove doktrine. Ideja »društvenog karaktera« je takođe važna kao parametar vašeg odnosa prema Fromu: naime, dok ste prihvatili tu ideju saradivali ste sa Fromom, kada ste je revidirali, razišli ste se! U tom pravcu bih podsetio na nekoliko relevantnih činjenica za diskusiju o »društvenom karakteru«. Kao što vam je poznato, psihoanalitička diskusija o karakteru je počela otkako je Frojd 1908. g. objavio spis KARAKTER I ANALNA EROTIKA. Od ovog spisa, teorijska diskusija je pomerena sa analize neurotičnog SIMPTOMA na neurotični KARAKTER. Frojdu reklo bi se, biološku tipologiju karaktera (utemeljenu u libidu), From je sociološki interpretirao tako što je preveo na društveni teren i time je približio empirijskim istraživanjima. Koje su po vama prednosti, ali i nedostaci, granice ove sociološke operacionalizacije Frojdovog pojma karaktera?

MAJKL MAKOBI — Kao što je poznato, From je već u knjizi, *Escape from Freedom* (1941) odbacio Frojdu kauzalnu interpretaciju odnosa između »erogenih zona i osobina karaktera«, a seksualni nagon je zamenio »socijalnim nagonom«. Ovo pomeranje i »proširenje« pojma karaktera je omogućilo fleksibilniju i dinamičku poziciju u Fromovoj teorijskoj argumentaciji. Međutim, od početka naše saradnje na knjizi, *Social Character in a Mexican Village*, ja

sam bio krajnje skeptičan prema Fromovoj, strogo fiksiranoj tipologiji »društvenog karaktera«. Prvo, u specifičnim uslovima meksičkog sela, neke očekivane tipove karaktera nismo mogli otkriti (na primer, »tržišni karakter«), i druge, zbog složene, pa ako hoćete i »nove« situacije smo morali uvoditi nove (i tako proširivati) tipove društvenih karaktera, kao što su nezavisni seljak, peon, i sl. Hoću da kažem da sam sklon jednom otvorenom sistemu »socijalnog karaktera« koji bi se dinamički menjao u zavisnosti od empirijske slike društva koje istražujemo. U svakom slučaju, u prvoj fazi saradnje sa Fromom, prihvatao sam, mada uz rezerve, ponudenu tipologiju »socijalnog karaktera« ali u formi »idealnih tipova«, ili ako hoćete »rivalskih hipoteza« koje će iskustvo potvrditi ili opovrgnuti.

OBRAD SAVIĆ — Ubrzo posle objavljivanja pomenute studije, vi ste se razišli od Froma i vratili u Ameriku. Sve se, bar u sferi nauke vrtelo oko teorijskog statusa pojma »socijalni karakter«. Šta je bio glavni razlog, i principijelni povod, vašeg teorijskog razilaženja?

MAJKL MAKOBI — Presudno je bilo to što se ja nisam mogao složiti sa Fromovom *normativnom* upotrebom pojma »društveni karakter«. Na primer, neproaktivne karaktere i suviše slika crno, preusko i negativno, a produktivne karaktere idealizuje, slika pozitivno u maniru jedne humanističke tradicije. From je od početka u teoriji o »društvenom karakteru« krijumčario jednu idealističku etiku, kada je govorio o »produktivnom karakteru« ilustrujući ga idealom kreativnog umetnika, učitelja zena, hrišćanskog mistika i sl. S druge strane, u toku rada, sam pokazivao sve veću sklonost ka jednom *empirijskom*, realističkom pojmu »društvenog karaktera«. Po mom uverenju, takav pojam omogućuje da se izbegne afirmativno postuliranje nekih »ideala karaktera«, kako je to radio From, (i to je ono normativno jezgro u njegovoj teoriji koje sam u potpunosti odbacio). Istovremeno, ovaj faktički pojam »društvenog karaktera« omogućuje da uočimo i pozitivan momenat u postojećim, uglavnom negativno preovlađujućim karakternim crtama. U ovom smislu, čini mi se, moja verzija pojma »društvenog karaktera« je mnogo konkretnija, više realistička, i ako hoćete, i operativnija.

OBRAD SAVIĆ — Ova linija razgraničenja od Froma je, čini se, rezultirala u vašoj knjizi, THE GAMESMAN: THE NEW CORPORATE LEADERS (1976). U pomenutoj knjizi ste sasvim eksplicitno razvili jednu, ako smem da kažem, POZITIVISTIČKU koncepciju »društvenog karaktera«. Tu ste pojam »društvenog

---

karaktera« sasvim deskriptivno, skoro neutralno koristili, izbacujući iz njega sve kritičke potencijale?

MAJKL MAKOBI — Nisam sklon da se složim sa vašom primedbom; sve zavisi od statusa, upotrebe i značenja sintagme »kritički potencijal«. Vidite, ukoliko sam iz svoje koncepcije eliminisao apstraktnu dihotomiju »lošeg« i »dobrog« (From bi rekao neproductivnog i produktivnog), »društvenog karaktera« i ako sam dopustio da se unutar svake monodološke strukture karaktera — stvarno ili potencijalno — skrivaju »pozitivni« i »negativni« karakterni sindromi, onda sledi da tek moja pozicija mobilise »kritičke potencijale« i teorijski artikuliše mogućnost jedne transparentne realnosti. Hoću da kažem, da ne postoji ni jedna karakterna crta u čistom, destilisanom obliku, i uprkos čvrstini, krutosti i žilavosti, te karakterne crte su promenljive, savitljive i unutar sebe protivrečne. S druge strane, ne postoji ni jedan racionalan argument po kome bi se teorijsko istraživanje »društvenog karaktera« moralo zaustaviti na određenom, i strogo fiksiranom broju karakternih sindroma i crta. Naprotiv, empirijsko iskustvo nam sugerise da tragamo u suprotnom pravcu; tako sam, na primer, Fromove parametre (radnike i nameštenike) »društvenog karaktera« proširio i na menadžere, intelektualce, birokrate i političare. Verujem da ću tako dobiti potpuniju sliku novih karaktera koji su se u međuvremenu formirali sa razvojem tehnološkog i elektronskog društva u savremenoj Americi.

OBRAD SAVIĆ — *U traganju za modernim »društvenim karakterom« vi ste se u potpunosti, posebno u poslednjoj knjizi, THE LEADER: A NEW FACE FOR AMERICAN MANAGEMENT (1981), okrenuli svetu nauke, tehnologije, menadžera i multinacionalnih korporacija. Da li smatrate da se buduće teorijsko istraživanje »društvenog karaktera« mora kreirati u pravcu koji ste vi naznačili u pomenutoj knjizi? Ukoliko je odgovor potvrđan, onda se čini da Dahmer-ov prigovor Fromovoj teoriji — koja dopušta formiranje samo »sistemski konformnih struktura karaktera« — pogada i vašu poziciju?*

MAJKL MAKOBI — Pre svega, mislim da je Damerova procena Fromove pozicije prestroga i da zanemaruje »eksplozivni« potencijal karakternih sindroma, koji istina proizvode i reprodukuju sistem. Što se tiče moje pozicije u knjizi, *The Leader*, tu sam nastojao da naučno-pragmatski legitimišem teoriju »društvenog karaktera«. Pošto sam želeo da identifikujem novi karakterni sindrom »Lidera« koji

se pojavio u modernom američkom društvu, sasvim je prirodno što sam se posvetio empirijskom istraživanju ljudskih odnosa u specifičnim uslovima mamutskih multinacionalnih korporacija. Pošto je područje elektronske i hemijske industrije u Americi opremljeno najmodernijom kompjuterskom tehnologijom, i sistem menadžerskog upravljanja je tu najrazvijeniji jer se najdalje otišlo u eksperimentisanju sa novim tipom profesionalnog Lidera. Našao sam da novi tip »društvenog karaktera« koga sam nazvao Lider, u izmenjenim uslovima elektronske i automatizovane (kompjuterizovane) proizvodnje, ne može da ima ni jednu tradicionalističku crtu rukovodioca (npr. kontrola, nadzor, agresivnost, ucena, kazna, i sl.). Naprotiv, moderni Lider, predstavlja prijatelja, savetnika, otvara prostor za samoinicijativu, razvija ljubav i sigurnost, afirmiše poštenje i ljudsku individualnost. Ova revolucija u »organizaciji rada« je nužna posledica i logička konsekvencija moderne, visoko-tehnološke obrade i proizvodnje, ne samo materijalnih dobara, već i novih menadžera, tj. Lidera.

OBRAD SAVIĆ — Vaš »Lider«, čini se, da neodoljivo podseća na Maslovljevog »samoaktualizovanog upravljača« iz knjige, EUPSY-CHIAN MANAGEMENT (1965). Kao što vam je poznato, u pomenutoj knjizi, Abraham Maslov je tvrdio da praktična primena načela »humanističke psihologije« u industriji može stvoriti nove tipove menadžera koji predstavljaju zrele, kreativne i slobodne samoaktualizovane ljude. Tek će ovaj novi sloj upravljača dovesti do opšteg poboljšanja, i to ne samo u privredi i industriji, već i u celokupnom društvu. Da li radna situacija može figurirati kao životna laboratorija i opšti model srećnog društva?

MAJKL MAKOBI — U više navrata sam kritikovao Maslovljevu psihologistički obojenu teoriju upravljanja. U ovoj teoriji se naivno pretpostavlja, da se u jednoj linearnoj skali, moraju sistematski ispunjavati »niže« potrebe, kako bi se tek potom realizovale one »više«, uključujući tu i samoaktualizaciju kao najvišu ljudsku potrebu. Teško je pretpostaviti da je radno mesto realan i pogodan prostor za ispunjenje poslednje, i u redosledu najviše potrebe za samoaktualizacijom. To bi značilo, bar po Maslovljevoj doktrini, da su oni već prethodno ispunili, i to prema fiksiranom rasporedu, sve fiziološke, psihološke i socijalne potrebe, što ni jedno društvo praktički, a i principijelno, ne može da obezbedi i garantuje. Moj »Lider« je, kao novi tip »društvenog karaktera« konkretniji, realniji i složeniji i nije normiran humanističkim kodeksom jedne sa-

svim neobrazložene optimističke psihologije. Maslov nije nikada eksplicitno doveo u vezu svoju apsolutizaciju humanosti sa društvenom i istorijskom situacijom, koja je sistematski opovrgava.

OBRAD SAVIĆ — Zar vaš rad i insistiranje na psihoanalitičkoj terapiji ne predstavlja jedan segment u borbi humanističkog fronta protiv »svakidašnje nesreće«?

MAJKL MAKOBI — Samo u uslovnom smislu; moje terapeutsko iskustvo i trening potiču od Froma. I pored činjenice da se celog života bavio terapijom, From nije nikada napisao knjigu o psihoterapiji. Poznato mi je da postoje mnogi spisi, nacrti i zapisi koji predstavljaju teorijsku obradu njegovog praktičnog angažmana. U čestim i uzgrednim napomenama, From je kritikovao Frojdu analitičku praksu kao birokratizaciju psihoanalize. From se oduvek, čak i u terapiji, zalagao za topliji, neposredniji i humaniji ljudski susret. Ponekad ovi humanistički zahtevi mogu da ometaju, pa i blokiraju komunikacijsku praksu, dva ionako neravnopravna učesnika u razgovoru. Fromovi ambiciozni zahtevi i optimistička očekivanja odnose se i na krajnji učinak terapije; za razliku od njega, Frojdv skepticizam i opreznost su mi mnogo bliži. Cilj analize, opominjao je Frojd, nije zrela, produktivna ličnost, već čovek oslobođen patnja neuroze. Moto moje analitičke prakse je slavna Frojdova primedba iz *Studies in Hysteria* (1895): 'Veliki je uspeh ako vašu histeričnu bedu preobratimo u svakodnevnu nesreću'. Istina, u jednom drugom aspektu, spreman sam da se u potpunosti složim sa Fromovom revizijom Frojdove analitičke procedure. Naime, From je od početka svoje terapeutske prakse insistirao da se ne leči neuroza, ili u širem smislu »bolest«, već sam pacijent, celokupno ljudsko biće. Zato je od analitičara zahtevao da pored istraživanja nesvesnog, traga i za socijalnom, porodičnom i radnom scenom kao referentnim okvirom, koji sistematski ugrožava pacijenta.

OBRAD SAVIĆ — Zar vam se ne čini da je uprkos različitim taktikama, strateški, u principu, svaka terapija jedan oblik »društvene kontrole«? Frojd je u više navrata opominjao, da razgraničenje zdravog i bolesnog, ludog i normalnog, uprkos svom praktičnom značenju ima samo konvencionalnu vrednost. Kako se uopšte zajedno sa Fromom i ostalima, bavite terapeutskom praksom kada se u njoj pacijent po pravilu nalazi u izmučenom stanju »institucionalno kontrolisanog tumačenja«?

MAJKL MAKOBI — Vidite, mi moramo da

---

priznamo da se kodiranje normalnih i defektnih ljudskih procesa određuje, pre svega, na osnovu institucionalnog okvira nekog društva. Za pojedinca je, sasvim prirodno, institucionalni okvir uspostavljenog društva nepromenljiva realnost.

OBRAD SAVIĆ — *Ali za rod u celini granice realnosti su svakako promenljive.*

MAJKL MAKOBI — Naravno, i tu je glavna teškoća. Isceliteljska praksa se više ne može legitimisati upućivanjem »pacijenta« na neko fiksirano stanje stvari. Mi dobro znamo da ono što je Frojd nazvao »dijagnozom neuroza zajednice« tek zahteva preispitivanje koje se mora realizovati izvan svakog institucionalnog okvira. Ta nova mera, i kriterij ljudskog zdravlja je po svom karakteru nužno situirana u istorijsku perspektivu. From je u *Zdravom društvu* (1955) denuncirao bolesnu zajednicu i skicirao je mogući izlaz iz zatečenog stanja. Izgleda da klasični »pretpolitički pojam terapije« više nije upotrebljiv, i da se kao takav u potpunosti može odbaciti. S druge strane, smatram da su ovi maksimalistički zahtevi koji su upućeni novoj terapiji kao emancipatorskoj praksi, istorijski preuranjeni i ishitreni. Još se uvek nalazimo u fazi sistematskog negovanja volje za »umni interes«.

OBRAD SAVIĆ — *Hoćete da kažete da je jedan emancipatorski kolektivni projekt, u sadašnjim okolnostima, neizvodljiv?*

MAJKL MAKOBI — Naprosto smatram da nisu dovoljne samo tzv. objektivne okolnosti; i u unutrašnjosti vlastite subjektivnosti moramo pripremiti prostor za emancipaciju. Proces obrazovanja volje za jedan umni poredak je dugotrajan, a ishod je neizvestan. Snage kontrole i dominacije su odavno interiorizovane, tako da su otpori i granice emancipacije usidreni u našoj ličnosti. I suviše se mnogo zabrana nataložilo u nama, i tek jedna arheologija subjektivnosti može osloboditi te snage za jedan novi zadatak. Ne smemo ponoviti greške prošlosti. Sećam se, da je u vreme studentskog pokreta 1968. g. From gostovao na Kolumbijskom univerzitetu gde je pred velikim auditorijem govorio o Novoj Levici. U jednom skeptičnom duhu, ukazivao je na sve teškoće »nomadske strategije« emancipacije koju su studenti zagovarali. Bio je veoma hladno primljen, dok je na drugoj strani, na primer, Markuzeovo učenje o infantilnom raju oslobođene čulnosti, bilo proglašeno ideološkom lozinkom pokreta. From je bio odbačen, a Markuze proglašen za jednog od protagonista u, da kažem, svetom trojstvu (Marks-Mao-

-Markuze). Kasniji događaji, su pokazali da je Fromov trezveni skepticizam prema 'Velikom odbijanju' računao sa skrivenim snagama otpora koji su sistematski gušili emancipaciju. Ni jedan pokret za emancipaciju, ma u kojoj fazi bio, ne sme da se liši usluga teorije, i diskusionih frontova koji ukazuju na granice onog željenog, ali još neosvojenog.

